

HOREA, CLOȘCA ȘI CRIȘAN. CONSTRUCȚIA UNUI MIT (1785-1918)

TUDOR ROȘU
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia

Horea, Cloșca and Crișan. Building of a Myth (1785-1918)

ABSTRACT

This article deals with the evolution of the subject of the Revolt of Horea, Cloșca and Crișan from 1784, as in the Romanian interpretation, from the early years after the event until 1918, the year of the Union of Transylvania with Romania. The manner in which the revolt and its leaders are represented evolves in parallel with the development of historiography and identification of the national cause. It follows the evolution of historical information production, “professionalisation” of the theme, valorisation of foreign works, reinterpreted, as well as the fever of searching for new sources, writing the great monographs on the subject and its penetration into the great syntheses of the Romanians' history. Therefore, Horea, Cloșca and Crișan became from a practically non-existent subject in the first half of the 19th century, prominent figures in the gallery of national heroes. Similarly, historical narrative tends to level up as it establishes epistemological and axiological landmarks. The presence of Horea, Cloșca and Crișan then exceeds the patterns of historical writing, taking a turn also to literature, dramaturgy, poetry, art, but also political speech.

Additionally, the article differentiates between Transylvanian area and that beyond the mountains, underlying the importance of the latter's contribution to the development and dissemination of Horea's logos; it focuses on the actions taken on the centennial of the revolt, emphasizing the importance of the moment; last but not least, the article tackles the recovery of memorial and heritage approaches taken in the latter part of the 19th century.

Cuvinte-cheie: Răscoala din 1784, istoriografie, tradiție populară, surse istorice, interpretare, ideologie, naționalism

Key words: Revolt of 1784, historiography, popular tradition, historical sources, interpretation, ideology, nationalism

Contemporan cu evenimentele din toamna târzie a anului 1784, corifeu al elitei culturale și politice al românilor transilvăneni, Samuil Micu îi numea pe Horea, Cloșca și Crișan: „oameni blăstămați”¹. O sută și ceva de ani mai târziu, liderii răscoalei erau printre cele mai pronunțate nume în retorica unionistă a Unirii din 1918: repere deja stabile, puternice, pentru identitatea națională a românilor ardeleni². În paginile următoare vom încerca să înțelegem cum s-a produs această transformare și, de asemenea, să stabilim și să contextualizăm poziția deținută de Horea & Co. în imaginarul istoric care a vertebrat logoul Unirii Transilvaniei cu România.

¹ Micu 1995, p. 124.

² Roșu 2020a, p. 285-287.

Sursele memorialistice care ar fi putut prezenta perspectiva răsculațiilor lipsesc cu desăvârșire. Există, desigur informațiile (oarecum) directe produse de Comisia Jankovich, de la interogatoriile corifeilor până la mărturiile a numeroși participanți și simpli martori, dar în analiza de față ne interesează acele demersuri care au ca resort interior memorializarea răscoalei și a poveștii liderilor ei, acele texte venite din imboldul de a explica altora și de a eterniza subiectul. Iar pe acest palier, cuvântul de ordine este *penurie*. Nici măcar momentul execuției, care e posibil să fi strâns spre 10.000 de spectatori, nu lasă, nici imediat, nici ulterior, astfel de mărturii românești. De altfel, în general, pot fi identificate puține surse produse de mediile românești, iar acelea prezintă o perspectivă care coincide, în mare măsură, cu cea a elitei sociale. De exemplu, raportul vicarului Ioan Popovici, protopopul Hondolului³, condamnă răscoala: corifeii ei sunt vrednici de osândă, iar prejudiciile trebuie remediate, în armonie cu limbajul și optica nobiliară pe aceste subiecte, deși vicarul respectiv face și unele trimiteri la necesitatea de ameliorare a situației iobagilor. Alte nume românești și nețărănești apar pur incidental în contextul răscoalei, fiind vorba de secretari episcopali, protopopi, vicari, ofițeri și diverși funcționari aflați în exercițiu oficial în postura de scribi⁴.

Există, totuși, mărturii aproximativ contemporane evenimentului, din partea unor spectatori sau non-actanți direcți, cum sunt cele ale lui Ioan Monorai, martor ocular întâmplător la evenimente periferice ale răscoalei: „Sângur, cu ochii mei, vedeam para focului noaptea, din fâgădăul din șesul Aradului spre Ardeal uitându-mă, ca razele lunii când răsare, pentru că acolo știurăm întâi ce se petrece în Ardeal”⁵. Monorai este prezent și la Deva, la câteva zile după climaxul de acolo. Trebuie menționat însă că Ioan Monorai și-a scris opera în 1820, iar vreme de peste 100 de ani aceasta a rămas nepublicată și aproape necunoscută.

Unele informații ce s-ar putea încadra sferei memorialistice apar consemnate, așadar, extrem de târziu. Alexandru Sterca-Șuluțiu își întemeiază mai multe pasaje din istoria dedicată răscoalei pe mărturii sau istorisiri cu care luase contact încă din copilărie, dar pe care le așterne pe hârtie la aproximativ șapte decenii post-eveniment. Iar Aron Densușianu, de exemplu, consemna abia în 1865 faptul că bunicul său a văzut scene din timpul răscoalei și că l-a văzut și pe Horea, despre care le povestea nepoților, la aproximativ 50 de ani distanță de la eveniment⁶. În rest, avem doar mărturii de la cealaltă parte a „baricadei”, cunoscutele scrisori, memoriale, însemnări, care nu fac însă obiectul cercetării de față. Ne interesează, așadar, perspectiva românească, care se limitează pentru

³ Prodan 2025, p. 423-426.

⁴ *Ibidem*, p. 883.

⁵ Găvănescu 1939, p. 3-4.

⁶ A. Densușianu 1865, p. 161.

primele decenii de după răscoală la câteva însemnări evazive pe cărți bisericești, de genul: „Revoluțiunea lui Horea, anul 1784. Toată lumea-i liniștită aici”⁷.

Urmărind sursele directe, de sfârșit de secol XVIII și din prima parte a secolului al XIX-lea, ar rezulta că imaginea lui Horea, Cloșca și Crișan în memoria colectivă a fost una firavă, puțin vehiculată. Totuși, după 1860, odată cu înmulțirea exponențială a vocilor care vorbesc despre răscoală și despre liderii ei, aflăm, e drept, cu aplicare retroactivă (solicitând, de asemenea, multă precauție pentru istoricul prezentului⁸), că perioada menționată nu a fost lipsită de evenimente, informații și reprezentări de natură a configura mitul lui Horea. „Măi Hore, tâlharule, cioară, viță de câine” erau „sudălmile” pe care le auzea orice român „fără deschilinire”⁹, din partea nobililor, în anii de după răscoală. Ba chiar a existat credința că Iosif al II-lea a interzis prin edict împărătesc ca românilor să li se mai arunce apelativul de „Hore”¹⁰.

Despre cei implicați în răscoală se știe destul de puține. De exemplu, Simion Pantea din Sălciua, care ar fi servit drept căpitan în timpul Răscoalei lui Horea, a devenit cunoscut pentru realizarea de cărți pentru învățământul primar și de cult¹¹. Dar despre familiile liderilor, despre soția lui Horea, Ilina, de exemplu, ori despre copiii Ion și Luca, nu se știe practic nimic oficial după 1786. Uneori, „tradiția populară” tinde să umple aceste goluri cu informații oarecum verosimile, dar care nu vor fi niciodată confirmate istoric. Spre exemplu, această tradiție vorbește despre presupușii frați ai lui Horea, Petru și Demian Nicula, care ar fi stat ascunși după răscoală¹². Acest gen de informație nici nu poate fi total ignorată, dar, căutându-i originea, aceasta nu poate fi localizată mai jos în timp de aproximativ 70-80 ani de la evenimentele răscoalei. Că o astfel de informație a avut continuitate „din generație în generație” sau că a fost născocită la 1850 și colportată mai apoi - va fi întotdeauna imposibil de stabilit. Dar, din nou, nu putem nici desconsidera relevanța unei astfel de informații. Spre exemplu, la 1878, Mihai Andreica din Câmpeni îi scria lui Nicolae Densușianu despre fiul Luca al lui Horea, care ar fi trăit la Sibiu până în 1845-1846¹³. Scrisoarea oferea unele detalii interesante, deși era despre un om despre care se presupune că murise de mai bine de 30 de ani. Densușianu demara mai apoi

⁷ Dudaș 1984, p. 113.

⁸ Deși startul a fost complet ratat, preocupările de a reface memoria răscoalei au durat până foarte târziu. De exemplu, cu ocazia bicentenarului, Florian Dudaș publica *Răscoala lui Horea în tradiția poporului* (v. Dudaș 1984). Chiar dacă volumul este unul cel puțin interesant, ideea că anumite informații, cânturi și „viersuri” s-au păstrat „din generație în generație”, trebuie luată cu multă prudență, în lipsa unor referințe care să confirme această presupusă continuitate a logoului.

⁹ Josan 2001, p. 193.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Goia 1970, p. 696-698.

¹² Dudaș 1984, p. 217.

¹³ *Ibidem*, p. 218.

propriile cercetări, identificând și mai multe repere din biografia sibiană a presupusului „fecior al lui Horea”. Și chiar dacă toate aceste detalii ar fi fost plâsmuite sau s-ar fi bazat pe informații reale, parțial edulcorate ulterior, asemenea episoade ne arată că a existat o „cerere”, un interes crescut, o nevoie de a lărgi spectrul de informații după 1860.

Până atunci, chiar și la 1848, prezența lui Horea în retorica revoluției este una discretă, în ciuda excepției faimoaselor cuvinte atribuite ale lui Avram Iancu: „Nu cu argumente filosofice și umanitare se combate tirania, ci cu lancea, ca Horea”. Dar, dincolo de asta, Horea lipsește, bunăoară, din esențialul discurs al lui Simion Bărnuțiu din Catedrala Blajului¹⁴, deși abordarea lui Bărnuțiu este una înțesată de noțiuni istorico-sociale, unde tema Răscoalei din 1784 s-ar fi potrivit perfect.

Folclorul

Horea be și hodinește/ Țara plânge și plătește/ Dar acum râde țara/ Văzând Horea-n prinsoare... Creațiile maghiare pe tema răscoalei, evident - întotdeauna denigratoare la adresa liderilor, dar și a românilor, în general -, au fost numeroase¹⁵. Cu excepția celebrelor versuri de mai sus, care au circulat în mai multe versiuni, precum și a celor din *Carmina Valachica* (la care ne vom referi ulterior) aceste creații nu au apărut în limba română. Iar legat de aceste poeme menționate, producția lor vine, aproape cu certitudine, tot din sfera, măcar de gândire, a nobilimii maghiare¹⁶. Concluzia la care ajunge *Carmina Valachica* este elocventă: *Și-ați aflat acest folos/ C-au fost Horea mincinos./ Și de-acum până-n vecie,/ Tot un mincinos rămâie*¹⁷.

În privința producțiilor de sorginte românească, versuri, legende și tradiții, din capul locului trebuie subliniat că acestea au fost culese/înregistrate târziu, în general nu mai devreme de 1860¹⁸ și publicate, eventual, în anii următori, de Vasile Alecsandri, Aron și Nicolae Densușianu, Ioachim Drăgescu ș.a.¹⁹. Prin urmare, ele sunt ilustrative mai degrabă pentru orizontul de așteptare și pentru structura ontologică sau retorică, ori nivelul de cunoștințe al anului în care au fost culese. Este, de asemenea, contraproductiv epistemologic să presupunem o vechime mai mare decât cea strict demonstrabilă pentru aceste producții românești sau să speculăm o continuitate imuabilă în formă pentru câte o astfel

¹⁴ Bărnuțiu 1909.

¹⁵ Prodan 1942, p. 13-21.

¹⁶ *Izvoarele* 2007, p. 241-246.

¹⁷ *Ibidem*, p. 311.

¹⁸ Există totuși câteva situații excepționale: *După horea lui Hora* ar fi atribuibilă anului 1848, iar nuvela *Cursoriul lui Horea și Cloșca* apare în 1854 – apud Prodan 1942, p. 5-32.

¹⁹ Câteva titluri care adună astfel de versuri: Alecsandri 1866; Drăgescu 1867; *Centenarul Revoluției* 1884; Frâncu, Candrea 1888. Vezi și culegerile târzii, de exemplu: Marinescu 1971; *Cântece și tradiții* 1985; Dudaș 1984. Un studiu pe această temă: Edroiu 1972, p. 313-325.

de versificație, în măsura în care ea ar fi, într-adevăr, veche. De exemplu, avem versurile:

Nimerit-au, nimerit/ Între unguri nimerit/
 Trei feciori ardelenești,/ Pe trei cai călugărești./
 Cu frâiele românești./ Ei, de când au nimerit,
 Pe unguri au nimicit,/ Că ne-au împovărat traiul,
 Și ne-au luat vorba și graiul / [...]
 Horea bea, Horea horește,/ Horea bine veselește,
 Iar Crișan p-un cal suran/ Se țâpă peste maidan/
 La un hoț de ungurean;/ Scoate brâul de pe cal,
 Îl leagă pe ungurean/ Și se țâpă peste deal./
 Ungurul, de grea strânsură,/ Tot se chioată din gură:/
 - Alelei, olah, olah!/ De mă slobozi, fac colac./
 - Alei, ungur, pui de drac,/ Lasă că-ți fac un colac,
 Cu buruiănă de leac,/ Cârpiță cu mândru ac./
 Cloșca bea bețit butoiul,/ Își aprinde bin' pipoiul/
 Și mere de-și ia furcoiul/ Și belește unguroiul,
 Scoate după el burdușul,/ Îl sară cu pipărușul/
 Și mi-l umflă cu păiușul./ [...] Merea mândri pe cărare./
 Cloșca din cimponi zicea,/ Crișan ungur blestema,
 Horea din bute trăgea/ Și horea, Horea, horea.²⁰

Chiar dacă informatorul pentru versurile de mai sus este o persoană de 92 de ani, culegerea lor se produce după 1900, iar vocabularul și segmentele de scenariu par a fi mai degrabă specifice celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, chiar dacă structura de ansamblu și ritmul îndeamnă spre o autenticitate solidificată în timp. În astfel de formule este imposibil de stabilit vechimea reală a operei sau de decantat ce este metamorfoză recentă și ce nu, dacă și ce șlefuiți a operat culegătorul etc.

În același timp, recurența obsesivă în folclorul românesc a unei formule precum „Horea bea” (la fâgădău, la Făgăraș, pe sub butuci, la crâșmă-n deal sau aiurea), originată în mod evident din versurile maghiare de la 1785, odată poziționată în matricea interpretărilor, poate trimite mai degrabă pe direcții greșite decât să genereze informații credibile. Alte versuri precum *Pân' o fost Horea-mpărat / Domnii nu s-or desculțat* sau *În pat nu s-or culcat...*, cu zeci de variațiuni²¹, chiar dacă nu au un conținut simplist și repetitiv, ar indica, prin simpla existență a acestui număr mare de variante, o vechime considerabilă

²⁰ *Izvoarele* 2007, p. 334-336.

²¹ *Ibidem*, p. 354-360 et passim.

pentru a le putea produce mai apoi diferențiat, pornind de la un eventual trunchi comun. Oricum, în măsura în care încercăm să urmărim cum a evoluat, cum s-a transformat de-a lungul deceniilor logosul horaiad, aceste creații populare culese târziu ne ajută prea puțin.

Între istoriografie, istorisiri, tradiții și ficțional

Primele scrieri care abordează tema răscoalei sunt, evident, străine, de la poeme manuscrise precum *Carmina Valachica Horae et Kloskae* la arhicunoscutele tratate de istorie universală unde episodul Răscoalei din 1784 este inclus²². *Carmina Valachica*²³ – datată 1785 – face, întrucâtva, excepție, prin faptul că cele 322 de versuri sunt în limba română, scrise cu litere latinești, dar cu ortografie maghiară. Oricum, nu vom insista asupra acestor titluri străine în articolul de față, întrucât ne interesează construcția mitului românesc al lui Horea. Aceste lucrări străine nu au fost cunoscute – cu unele excepții²⁴, desigur – publicului românesc și chiar istoricii români, după 1860, au avut acces cu dificultate²⁵ la aceste titluri, pe care, mai apoi, nu le-au valorificat fără filtrare, ci le-au exploatat pe direcțiile subsumate discursului național.

În primele decenii de după evenimentele răscoalei, subiectul este cvasi-inexistent în publicațiile românești. Actele fundamentale ale națiunii, *supplex*-urile din 1791 și, mai ales – prin prisma densității argumentației istorice –, cel din 1792, nu îl iau în calcul. Subiectul este menționat, totuși, în *supplexul* din 1804, unul însă neasumat colectiv, în numele națiunii²⁶: „[...] iară pentru greutatea robii, oareșicari mădulari dintre iobaji prin mijlocirea Horii și Cloșca s-au fost rădicat asupra nemeșilor săi și pe mulți nemeși au omorât. Dară turburarea aceia nelățindu-se și nici îndelungu țâind, s-au așezat. Și cu toate probele acestea inima Ungurilor nu s-au muiat spre milă, nici s-au aplecat spre a ușura Norodul din strjnica roboată [...]”²⁷.

Așadar, Samuil Micu este primul care menționează subiectul răscoalei, în *Istoria și lucrurile și întâmplările românilor*, la 1801, lucrare rămasă multă vreme în manuscris. Abordarea este în cunoscuta cheie a spiritului luminilor de spectru moderat. Chiar dacă Micu denunță exploatarea țărănimii, ca om al Bisericii Greco-Catolice, al culturii și al petiționarismului ca mijloc de acțiune, el nu putea agreea metoda răscoalei: „În anul 1784 toamna, s-au rădicat în mocănime de la Crișu nește oameni blăstâmați, anume Horea, Cloșca și Giurgiu,

²² Edroiu 1966, p. 491-496; Prodan 2025, p. 872-877.

²³ Publicată prima dată în: Popa Liseanu 1910, p. 202-207. Există și teoria că autorul ar fi putut fi român, în viziunea căruia Horea s-a abătut de la justa cale a reformismului: *Izvoarele* 2007, p. 301.

²⁴ Edroiu 1966, p. 494-495.

²⁵ Papiu Ilarian 1864, p. 300-301.

²⁶ Prodan 1970, p. 29.

²⁷ *Ibidem*, p. 42.

carii voia să strice nemeșugul, și pe unii să zice i-ar fi omorât, curțile domnești le-au prădat și le-au ars, până mai la Belgrad pe Murășiu în sus au venit. Dar mai pre urmă într-aceeași toamnă, fiind prinși, primăvara apoi în anul viitoriu 1785 spânzurați și rău chinuiți au perit în Bălgrad”²⁸. Interesant este că Samuil Micu, deși tratează *en passant* tema, cu identificări aproximative ale arealului răscoalei și ale modului de execuție a liderilor, punctează foarte exact scopul ridicării: „să strice nemeșugul”.

O abordare fugitivă are și Nicolae Stoica de Hațeg, în *Cronica Banatului*, finalizată pe la 1827, dar rămasă, și aceasta, mai bine de un secol în manuscris. Fragmentele referitoare la răscoală sunt: „Hora, Cloța, în Ardeal asupra neameșilor rebelie rădicând, reale făcând, ceâte de oameni să scula [...] Gheneralu nostru, fraiher Papila, din Sibii îmi scrie că nu e Hora, nice-i Cloța, ci e capul Ion Ursu, cu un Petru și altu Simon, pre carii în pătrare i-au zdrobit și prin Ardeal i-au trimis”²⁹. Paroh militar la momentul răscoalei, Nicolae Stoica de Hațeg a aflat probabil tangențial detalii despre eveniment; totuși, este curios faptul că din corespondența cu generalul Papilla (numit comisar imperial în timpul răscoalei pentru cercetarea cauzelor acesteia) au reieșit informațiile de mai sus.

Judecând în ansamblu, istoriografia românească, oricum extrem de firavă în primele decenii ale veacului al XIX-lea, nu ia în calcul subiectul Horea. O face, așa cum am arătat anterior, Ioan Monorai în 1820, în *Scurtă cunoștință a lucrurilor Dachiei și mai ales ale Ardealului*³⁰, lucrare nepublicată la vremea ei. Vorbind despre „zarva sau tumultul Horii”, Monorai caută să explice „preludiumurile”, evenimentele premergătoare, cauzele și pretextul răscoalei, făcând trimitere inclusiv la situația grea a iobagilor³¹. Horea este prezentat ca „om isteț și inimos”, precum și „legatuș al pârâților”, din postura de trimis al țăranilor la Viena.

Mai departe, istoria lui Monorai este una extrem de interesantă, ce îmbină puține informații veridice cu multe altele mai degrabă din zona ficționalului răscoalei. Țăranii caută informații la Horea în perspectiva conscripției militare, iar momentul esențial pentru debutul ridicării maselor devine acela în care influența Horea, aflat alături de Cloșca la crâșmă, primește „o palmă foarte cumplită” de la un „solgăbirău”, ucis imediat de cei prezenți³². „O scânteie mică

²⁸ *Izvoarele* 1983, II, p. 152.

²⁹ *Izvoarele* 1983, II, p. 280.

³⁰ Titlul întreg: *Scurtă cunoștință a lucrurilor Dachiei și mai ales ale Ardealului și ale altor mișcări care în zilele ceste mai de curând se întâmplară în Europa. Culese și puse în rând de un Patriot Român în Anu 1820*. Pe lângă acest manuscris păstrat la Biblioteca Academiei Teologice din Arad, există și o versiune latinească, păstrată la Biblioteca Centrală de la Blaj: *Brevis Notitia Rerum Dacicarum* [...]. Apud Găvănescu 1939, p. 9.

³¹ *Ibidem*, p. 19-22.

³² *Ibidem*, p. 22.

adeseaori ațâfă un foc mare”, mulțimea crește exponențial, iar de acest tumult profită și enigmaticul Salis³³ și alți hoți, care pradă în Ungaria invocând numele lui Horea. Monorai descrie haosul creat și în Ardeal, de care nu se fac însă vinovați liderii, ci „acei tâlhari [care] nu numai tirăni pre domni, ci pre tot fealiul de om, și tânăr și bătrân; și mai ales pre nemeși nu le era destul a-i jăfui și a-i omorî, ci și mai înainte de moarte și după moarte, mari bajocuri le făcea”³⁴. La Deva, unde autorul a ajuns la câteva zile după evenimente, măcelul asupra românilor a fost total, căci nemeșii „atâtaucidere făcură cât li se tocea săbiile a mai tăia”, iar trupurile celor căzuți „le mânca ceorăle când sosirăm noi pe acoalea”³⁵. Din această perspectivă, Horea, care „omenește lucră” și „tot își ținea pre ai săi mai în regulă”, devine o victimă a represiunii unor tulburări care au excedat sfera sa de interes și acțiune. Interesant este și că Monorai, deși dedică destul de multe pagini răscoalei – prezentând și detalii unice –, nu pomenește numele lui Crișan.

În zodia pașoptismului

Monumentalul *Magazin istoric pentru Dacia*, editat de August Treboniu Laurian și Nicolae Bălcescu în anii de dinaintea revoluției pașoptiste³⁶ și înclinat, de altfel, spre pagini de istorie socială, omite total subiectul răscoalei. Deși tema ar fi putut fi exploatată din plin de retorica Revoluției din 1848-1849 – nu o pomenește nici Simion Bărnuțiu în cuprinzătorul său discurs din Catedrala Blajului – acest lucru nu se întâmplă, paradoxal, decât după încheierea revoluției pașoptiste.

Startul (și tonul) îl dă, fulminant, Nicolae Bălcescu la 1850, în *Mersul revoluției în istoria românilor*. Parcă surprinzător, de nicăieri, Horea este inclus într-un top select al „bărbaților noștri cei mari, cari întrupară în sine individualitatea și cugetarea poporului spre a o manifesta lumii. Pentru dânsa ei trăiră, munciră, suferiră și muriră”. În această galerie intră Mircea cel Bătrân, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul, Șerban Cantacuzino și Horea, cel care „moarte cumplită pe roată sufere”³⁷. Bălcescu mai face o singură altă referire la Horea, la fel de succintă, dar la fel și de cuprinzătoare, în *Mișcarea românilor din Ardeal la 1848*. Cheia aici este că apostolii românismului ca Șincai, Maior, Lazăr ș.a., prin cultivarea limbii și istoriei și fondarea de școli, au pus stâlpii de temelie ai

³³ Pentru eventuala implicare a lui Salis în răscoală, vezi Göllner 1931-1935; Göllner 1939; această implicare este însă improbabilă: Densușianu 1884, p. 144; Auner 1937. Așadar, ideea prezenței lui Salis, ce ține mai degrabă de sfera zvonisticii răscoalei, decredibilizează și veridicitatea informațiilor cu care operează Ioan Monorai.

³⁴ Găvănescu 1939, p. 23.

³⁵ *Ibidem*, p. 24.

³⁶ București, tom. I-V, 1845-1847.

³⁷ Bălcescu 1982, p. 111.

naționalității române și au propagat ideea unității statale. Apoi aceste idei „izbucniră îndată în fapte. Horea luă secura în mână și, înmuind-o în sânge unguresc și nemțesc, scrisese cu dânsa drepturile nației române și programul politic și social al revoluțiilor ei viitoare”, în timp ce generația următoare nu a reușit să păstreze lupta în „proporțiile ei mărețe de unitate și naționalitate”³⁸. Prin urmare, Bălcescu asimilează răscoala „mersului revoluției românești”, încadrând-o unei linii evolutive unde borne sunt ideologia Școlii ardeleni, Tudor Vladimirescu etc.

Nici ardeleanul – activ la București – A.T. Laurian, așadar, nu menționează răscoala sau pe liderii ei în lucrările sale de dinainte de 1848, deși atinge perioada lui Iosif al II-lea și starea socială a perioadei în discuție. În *Brevis conspectus historia Romanorum*, Laurian puncta: „Transalpinæ vero provincie usquead nostram sub eodem de diem in diem graviori jugo gemere coactæ fuerunt ætatem, et vix tandem elapso decennio, non tam excutere quam allevare, arbitrariam sufferentes tyrannidem valuereunt”³⁹ – adică românii au trebuit să îndure jugul tot mai greu cu fiecare zi și tirania samavolnică. Nici imediat după Revoluție, subiectul nu este exploatat de Laurian – foarte interesat, altfel, de chestiunea emancipării sociale – în impresionantele sale publicații, printre care, la 1850, *Documente istorice despre starea politică și ieratică a românilor din Transilvania*, în care vorbește, desigur, despre apăsarea tot mai cruntă a românilor transilvăneni, cel puțin după secolul al XVI-lea⁴⁰, dar nu îl pomenește pe Horea.

Însă, în compendiul lui Laurian, *Istoria românilor*, publicat în trei volume în 1853 (și îmbogățit și reeditat în 1862, 1869 și 1873)⁴¹, regăsim deja cristalizate toate ingredientele mitului lui Horea. Răscoalei îi este asociată trezirea conștiinței naționale, ca un moment de răscruce în evoluția românității: „spiritul român, care zăcuse apesat supt greutatea împregiurărilor începu a se descepta și a înainta cu pași repezi, mai virtos în Transilvania. Revoluțiunea lui Choria electrisă pe români și sângele lui fecundă etrenul național”⁴². Logosul ce explică răscoala se circumscrie paradigmei pașoptiste. Națiunea română (pentru că va fi vorba de „națiune” și la 1784) a fost nedreptățită, uitată, trădată, ca efect al „feudalismului cel tiranic al Ungurilor”⁴³, iar măsurile împotriva răsculaților duc la convingerea că „mai mare nedreptate nu s-a putut face omenirei”.

Ceea ce ar fi putut fi o primă operă esențială pentru plasarea lui Horea pe poziție fruntașă în epopeea națională, a fost lucrarea mitropolitului Alexandru

³⁸ *Ibidem*, p. 114.

³⁹ Laurian 1846, p. 35.

⁴⁰ Laurian 1850, p. 76-85.

⁴¹ Laurian 1853; Laurian 1862.

⁴² Laurian 1862, p. 610.

⁴³ *Ibidem*, p. 564. Vezi și Roșu 2008, p. 202-203.

Sterca-Șuluțiu, *Istoria Horii și a poporului românesc din Munții Apuseni*, finalizată la 1860, însă rămasă în manuscris⁴⁴. Păstrată la Biblioteca arhiepiscopalească din Blaj, opera lui Șuluțiu a fost cunoscută doar de istorici, așa cum avea să o utilizeze Nicolae Densușianu două decenii mai târziu, nu fără amendamentul că „se bazează mai mult pe tradițiuni decât pe documente” și că autorul „n-a putut să păstreze peste tot locul independența spiritului”, întrucât familia sa a avut de suferit în 1784 de pe urma contactelor cu răscoala⁴⁵. Cu toate acestea, Al. Sterca-Șuluțiu declamă că scrie „fără patimă și fără părtinire sau ură”, deplânge faptul că nici un autor român nu a reușit să scrie o istorie necesară a marelui eveniment și că autorii străini care s-au aplecat asupra subiectului au făcut-o „cu amărăciune și ură națională”. El insistă în a identifica în principala cauză a răscoalei starea deplorabilă a iobagilor români, precum insistă și speculează, de asemenea, pe subiectul vizitelor lui Horea la Iosif al II-lea. Cronologia momentelor răscoalei e ușor nesigură, iar unele informații nu sunt veridice, în măsura în care autorul utilizează ca surse istorisiri orale pe care le aflase încă din copilărie. Totodată, Sterca-Șuluțiu nu insistă pe portretele liderilor, dar, în măsura în care o face, acestea sunt mai degrabă negative. De exemplu, Crișan (pe care îl numește cu precădere „Giurgiu”) figurează ca „om rău și fără frica lui Dumnezeu”⁴⁶, iar Horea, mai ales, este „om neînvățat și din clasa românilor cea mai de jos, [care] nu poate fi chemat, nu poate fi încredințat cu un lucru așa momentuos pentru toată națiunea română”⁴⁷. Totuși, dacă la Horea, mai „plecat spre pace”, găsește și evidente calități, la sângeroșii Cloșca și Crișan portretul este întotdeauna sumbru. Răscoala îi apare lui Șuluțiu ca neavând „un scop adevărat național”, ori un masterplan bine structurat și pus în practică, cu lideri fără autoritate și experiență în tactici de luptă⁴⁸.

Cel care avea să contureze definitiv Răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan ca temă istorică de maxim interes a fost, totuși, Alexandru Papiu Ilarian. În *Tesauru de monumente istorice pentru România*, Papiu opine că: „Istoria Românilor din Transilvania este istoria țeranilor din Transilvania”, sistemul feudal din Transilvania este „neomenesc”; „Când un popor e despoiat de toate, îi mai rămâne un drept care nimeni nu i-l poate răpi: dreptul urei sclăviei și a tiranului, dreptul firesc al răsbunării”⁴⁹. Istoricul ardelean urmărea cronologia marilor revolte ale țeranilor din Transilvania și involuția drepturilor țeranilor până în vremurile lui Iosif al II-lea, ale cărui reforme „întărâtă pre Unguri și

⁴⁴ *Izvoarele* 1983, I, p. VI, XXV; *Izvoarele* 1983, II, p. 330-447.

⁴⁵ Densușianu 1884, p. 24.

⁴⁶ *Izvoarele* 1983, II, p. 387.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 391.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 398-399.

⁴⁹ Papiu Ilarian 1864, p. 299.

împlea de speranție pre Români”⁵⁰. Răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan înseamnă, pentru Papiu, dreptul pentru libertate și deplină egalitate, civilă și politică. Fără arme și fără o bună organizare, răscoala e înfrântă, liderii sunt trădați, prinși și executați „în modul cel mai barbar”. De asemenea, Papiu îi amendează pe istoricii maghiari care s-au aplecat asupra răscoalei și au căutat să îi identifice cauzele și scopul în tot felul de episoade care au fost, de fapt, incidente. Adevărata cauză consta în „grămada apăsărilor de seculi”⁵¹, iar scopul lui Horea a fost libertatea, nu doar socială, ci și politică și națională. Iar personalitatea lui Horea este, în litera portretizării lui Papiu, una de erou național de primă linie: „Nu, Horea nu era hoț și ucigător; el era un mare tieran, o mare figură în istoria dezvoltării omenesci, una din acele inime mari cari sunt capabili a coprinde singure în sine toate durerile seculare ale unui popor și toate suvenirile lui, și toate patimile lui cele legitime [...]”⁵².

Alexandru Papiu Ilarian mai făcea o trecere critică în revistă a istoriografiei subiectului răscoalei, publica texte istorice în limba germană, latină și maghiară, cu traducere în limba română, descrierile fizionomice ale capilor răscoalei; publica, de asemenea, știrile despre răscoală culese de Nicolae Bălcescu din presa franceză și reproducea mai multe gravuri înfățișându-i pe Horea, Cloșca și Crișan⁵³. O sinteză a contribuțiilor sale era publicată de Papiu și în *Familia*, la 1866⁵⁴.

În „foile” lui Bariț, răscoala își găsea locul începând cu anul 1862⁵⁵. Pe lângă „Documente istorice noue”, publicate prin grija lui G. Romanu, apărea inclusiv textul sentinței lui Horea și Cloșca, pentru prima dată în traducere în limba română. Și tot atunci, în ziarul românesc *Concordia* de la Pesta, Iosif Vulcan prezenta „Scieri despre Răscoala lui Horea și Cloșca”⁵⁶, apoi traducerea broșurii germane *Horja und Klotska*⁵⁷ și recenzii la lucrarea lui Teleki⁵⁸ (vezi infra).

⁵⁰ *Ibidem*, p. 302.

⁵¹ *Ibidem*, p. 303.

⁵² *Ibidem*, p. 304.

⁵³ *Ibidem*, p. 341 sqv.

⁵⁴ Papiu Ilarian 1866, p. 13-15.

⁵⁵ *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 31-34, 45, 1862; nr. 1-2, 1863.

⁵⁶ *Concordia, diurnal politic și literar*, an II, nr. 90-92, 1862.

⁵⁷ „Horia și Cloșca, capetenie și suatoitori ai rescolatilor în Transilvania”, în *Concordia*, III, nr. 55, 7/19 iulie, p. 220-221; nr. 58, 14/26 iulie 1863, p. 232-233; nr. 61, 21 iulie/2 august 1863, p. 244-245; nr. 62, 24 iulie/5 august 1863, p. 248-249; nr. 63, 26 iulie/7 august 1863, p. 251-253; nr. 64, 28 iulie/9 august 1863, p. 256; nr. 65, 31 iulie/12 august 1863, p. 260; nr. 66, 3/15 august 1863, p. 264-265.

⁵⁸ Teodoru Rosiu, „Dlu Domenicu Teleki despre rescola lui Horea”, în *Concordia*, IV, nr. 97, 2/14 decembrie 1864, p. 390-391; nr. 8-10, 1865.

În 1863 apărea „Calendar pentru toți”, ce conținea, printre altele, o litografie cu „Portretul eroului Horea”⁵⁹. Din 1867, cu ocazia apariției unui roman istoric dedicat chiar capilor răscoalei, văd lumina tiparului și primele poezii populare, presupuse a fi auzite „din bătrâni”, de la generația celor care au realizat răscoala, cu versuri precum:

„Horea stă pe vârful de deal,
Domnii fug toți din Ardeal.
Horea stă pe vârful de munți,
Domnii fug cum pot desculți.
Horea luptă voinicește,
Tirania greu plătește.
Horea pe popor îl strânge,
Nobilimea amar plânge”⁶⁰

Pe lângă numeroasele poezii populare, impregnate însă de un vocabular – inclusiv politic – specific perioadei de după 1848, povestea inserează, pe de altă parte, și texte autentice, cum este sentința condamnării lui Horea și Cloșca. Acest roman al lui Ioachim Drăgescu – interzis de cenzură la scurtă vreme după apariție⁶¹ – este, înainte de toate, unul romantic. Cauza națională puternic augmentată este firul său roșu. Accentele grandilocvente au făcut, probabil, ca opera să nu treacă proba timpului. Spicuim din formula ficționalizată a jurământului lui Crișan: „Jurăm în numele tatălui, al fiului și al spiritului santu, că nu vom suferi mai mult nici o tirania, că ne vom lupta pre morte, pre vietia pentru ștergerea robiei și privilegiilor spurcate, pentru sterpirea acelor locuste boieresci cari ne pustiiescu câmpiile strabune, ne vom lupta de amu muri pana la unul pentru liberarea pamentului strabunu care acumu e in manile unei caste diabolice, pentru liberarea acelu pamentu care este alu nostru, alu natiunii romane si care trebuie se lu recapatămu”⁶². De asemenea, dincolo de licențele ficționale, prin care, de exemplu, Crișan are 25 de ani și se auto-înjunghie mortal chiar înainte de a fi eliberat de sora și de fratele său, iar capetele lui Horia și Cloșca sunt furate de sora lui Crișan pentru a fi îngropate, tonul romanului este, cel puțin pe alocuri, exagerat de afectat: la întrebarea asupra originii sale, din timpul interogatoriului, Crișan răspunde că e „traianid”, iar alte răspunsuri lasă să se înțeleagă că și-a dorit să unească Transilvania cu România.

Cam în aceiași ani apărea „Istoria Revoluțiunii lui Horea” (*A Hora támadása története*), a contelui Domokos Teleki (Pesta, 1865), ce pornea de la

⁵⁹ *Românul*, VI, nr. 316/317, 12/15 noiembrie 1862, p. 1038.

⁶⁰ Drăgescu 1867, p. 269-271.

⁶¹ Edroiu 1972, p. 318.

⁶² *Ibidem*, p. 132.

teza că rolul lui Iosif al II-lea era pregnant între cauzele izbucnirii Răscoalei din 1784. Printre altele, volumul era recenziat cu evidențierea numeroaselor sale lacune, printre cele mai cunoscute fiind apariția acelei surse indirecte (o presupusă relatare târzie, din 1830) care îl făcea pe Iosif al II-lea responsabil de începerea răscoalei, acesta adresându-i lui Horea ipoteticul îndemn „Așa să faceți!”⁶³. La puțină vreme avea să apară și complexa lucrare a istoricului Francisc Silágyi, „Lumea lui Horea în Ardeal”, polemică față de producția lui Teleki⁶⁴.

Odată ce subiectul și-a conturat narativul și dimensiunea axiologică, aparițiile de presă de după 1860 au devenit tot mai numeroase, fie că avem de-a face cu articole structurate, de mari dimensiuni, fie scurte sinteze. Fără a trata exhaustiv aici aceste apariții, vom mai menționa câteva. În 1868, în *Federațiunea*, se deschidea seria omagiilor liderilor răscoalei, „martiri ai libertății”. Era prilej, de asemenea, de publicare a altor cânturi populare⁶⁵. De asemenea, Bariț revenea în 1869 cu „Despre rescóla lui Horia”⁶⁶, conținând semnalarea unor documente inedite.

În revista *Transilvania*, la 1872, „Scurtă descriere a revoluțiunii lui Horia și Cloșca din 1784” a lui I.V. Rusu⁶⁷ nu era deloc o sinteză scurtă, ci o prezentare bine articulată, ce se apleca asupra contextului politico-istoric, unde împăratul este bun și de vină pentru trista soartă a iobagilor sunt „castele privilegiate”. Totodată, articolul făcea dese referințe critice la lucrările lui Teleki și Silágyi și numeroase intervenții pe direcția justeții cauzei românești. În meandrele legitimării răscoalei se lăsa prins și George Bariț, atunci când publica, tot în *Transilvania* din 1872, „Cauzele pentru care au revoltat românii în an. 1784”⁶⁸. Critica sa se îndrepta și asupra celor care identificau „caracterul feroce al Românilor munteni”, iar răscoala era expresia „desperatiunii ultime” a unui „popor maltratat”⁶⁹. Mai departe, Bariț expune asupra derivatelor din condiția de iobag și, la rândul său, aduce critici lui Teleki. Iar în numărul următor din aceeași *Transilvania*, tot Bariț descrie „Prenderea capilor revoluțiunii romanesce 1784/5”⁷⁰.

Numărul de articole, publicații, abordări dedicate răscoalei se află în acești ani într-o creștere accelerată și vizează un spectru larg de genuri. Eminescu își

⁶³ *Telegraful român*, XIII, nr. 13, 14/26 februarie 1865, p. 51.

⁶⁴ Teodor 1980, p. 11-12.

⁶⁵ Sălăgean 1868, p. 43.

⁶⁶ În *Transilvania*, II, nr. 24, 15 decembrie 1869, p. 291-293.

⁶⁷ *Transilvania*, V, nr. 1, 1 ianuarie 1872, p. 5-7; nr. 2, 15 ianuarie 1872, p. 13-15; nr. 3, 1 februarie 1872, p. 25-27; nr. 4, 15 februarie 1872, p. 37-40; nr. 5, 1 martie 1872, p. 49-51; nr. 6, 15 martie 1872, p. 61-65.

⁶⁸ Nr. 7, 1 aprilie 1872, p. 73-75.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 73.

⁷⁰ *Transilvania*, V, nr. 8, 15 aprilie 1872, p. 85-88.

publică poezia *Horia* la 1869⁷¹, în care imaginea liderului justițiar este în armonie deplină cu eternitatea și respirația munților. În anii următori apare poemul epic *Gorunul lui Horea* de Iosif Vulcan⁷², Ghiță Pop propune tragedia istorică în versuri intitulată *Horia*⁷³, iar *Marșul lui Horea* este pus pe note de Iacob Mureșianu⁷⁴.

În preajma Centenarului

Pentru poziționarea definitivă și pe loc de frunte a lui Horea, Cloșca și Crișan în retorica națională, cu siguranță cea mai de impact lucrare a fost monografia lui Nicolae Densușianu, publicată în 1884, la împlinirea centenarului răscoalei. Intitulată *Revoluțiunea lui Horea în Transilvania și Ungaria, 1784-1785, scrisă pe baza documentelor oficiale*, aceasta a apărut însă la București, dar a cunoscut o răspândire relativ mare, date fiind restricțiile epocii, în spațiul transilvan. Cercetarea istorică a însemnat și muncă de teren, deplasări în munți pentru a culege versuri populare și tradiții în proză, ascultate „din gura unor țărani bătrâni”. Însă, din nou, pentru a ne limita la un singur exemplu, versuri precum „Până Horea a împărățit/ Domnii n-au mâncat din blid”⁷⁵ trebuie abordate cu prudență, neexistând o bornă certă pentru momentul originii lor și eventualelor metamorfoze de conținut de-a lungul deceniilor.

Cu câțiva ani mai devreme, la 1880, Nicolae Densușianu își prezenta raportul cercetărilor în fața Academiei, ceea ce însemna colectarea a peste 700 de documente, incluzând actele Comisiei Jankovich, arhiva Cancelariei aulice, arhiva guvernului transilvan etc.⁷⁶. Odată ce se dovedea a fi bine ancorat metodologic și din punct de vedere al surselor, Densușianu jongla cu caracterul național al „revoluției”, care îi apărea ca incontestabil, iar miza marelui eveniment era lupta între asupriți și asupritori. El vorbea despre eliberarea din servitutea feudală, căutând, de altfel, cauzele implacabilei răscoale în adâncimile Evului Mediu, vorbea de „liberarea Transilvaniei de domnia altei rase”, de întemeierea unui sistem politic românesc, de conștiința națională, de conștiința libertății și drepturilor naționale. Impresionanta grozăvie a acțiunilor răsculaților era scuzată prin ideea că „sub imperiul resbelului dintre sclav și domn, cursul normal al legilor morali și sociali, este suspendat”⁷⁷. „Revoluțiunea” din 1784 închide o epocă și deschide o alta, a luptei naționale. Lucrarea sa avea să influențeze profund viziunea următoarelor generații asupra evenimentului din

⁷¹ *Familia*, nr. 14, 15/27 iulie 1869, p.

⁷² Publicat la Budapesta, 1876, 15p. Apud Prodan 1942, p. 6.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ Densușianu 1884, p. 464-465.

⁷⁶ Densușianu 1880.

⁷⁷ Densușianu 1884, p. 221.

1784 și eroilor lui, chiar dacă ulterior interpretările autorului au fost considerate exagerate⁷⁸.

Un prilej care a consolidat imaginea martirică a lui Horea a fost, așadar, împlinirea a 100 de ani de la răscoală și execuție, în 1884-1885, ocazie cu care apăruse și opera lui Densușianu. Pe de altă parte, în Transilvania, împlinirea acestei cifre rotunde a generat agitații în rândul românilor, pe de-o parte, respectiv vigilență și măsuri preventive pentru a stopa agitațiile, luate de autorități, pe de alta⁷⁹. Presa de limbă română, e drept, mai degrabă de dincolo de Carpați sau chiar din străinătate⁸⁰, a anunțat încă din 1883 apropierea centenarului și importanța acestuia pentru cauza națională. Pentru data de 2 noiembrie 1884, luată ca dată de reper pentru aniversarea răscoalei, programul propus la București a stârnit reacții diverse și adverse, de teama stricării relațiilor cu statul maghiar⁸¹. Totuși, au existat manifestări de amploare la București, Iași, Galați, cu mesaje clare pe direcția unității naționale⁸².

Atenția sporită a autorităților față de manifestații care ar fi avut în prim plan centenarul execuției s-a prelungit în întregul an 1885. Au fost identificați mai mulți potențiali „agitatori” la Alba Iulia, Abrud, Roșia Montană, Câmpeni, în persoana unor cunoscuți lideri pașoptiști sau membri ai Partidului Național⁸³. Însă asta nu i-a oprit pe unii români să își facă „sânta datorință”. Astfel, Rubin Patiția organiza un parastas la Alba Iulia, în ciuda faptului că nici pătura largă a românilor din localitate nu înțelegea, în viziunea sa, necesitatea acestui demers. Viitorul memorandist a comandat la Viena două cununi de metal aurit, decorate cu pietre colorate în tricolorul românesc și gravuri despre însemnătatea lor. El însuși, alături de alți „inteligenti români” erau puși sub paza poliției, tocmai cu scopul împiedicării oricărei manifestații întru amintirea lui Horea⁸⁴. Patiția mai menționează în memoriile sale, că îi fusese supravegheată și casa vreme îndelungată, ceea ce i-a adus beneficii, după cum o arăta cu sarcasm: „nu mai putea nime să-mi fure din curte găini, gâsce și altele și dormeam fără grije”⁸⁵. Alți români erau supravegheați chiar dacă nu aveau nici o intenție de a-l comemora pe Horea, iar în ajunul parastasului fuseseră concentrați 30-40 de jandarmi la Alba Iulia, alături de forțe de poliție. Cu toate acestea, în ajunul centenarului, când autoritățile aveau informații că 2000 de români ar urma să se adune la Alba Iulia, Rubin Patiția a cântat „zicala Horei” alături de lăutari, la

⁷⁸ Teodor 1980, p. 12.

⁷⁹ Josan 2002, p. 67; Neamțu 1986-1987, p. 298-305.

⁸⁰ Neamțu 1985-1986, p. 658-659.

⁸¹ *Ibidem*, p. 660.

⁸² *Ibidem*, p. 661.

⁸³ Josan 2002, p. 68.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 69.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 69.

Hotelul „Hungaria” din Alba Iulia, de față cu agenții poliție. În ziua de 28 februarie, la biserica din oraș s-a ținut o slujbă neprogramată, ca de parastas, clopotele au fost trase și a fost bătută toaca de oțel, iar la final biserica a fost înconjurată de mulțime și cei trei martiri pomeniți⁸⁶.

Alte inițiativă de manifestări, „ucise” din fașă de autorități, au avut loc la Caransebeș, în Sălaj, la Budapesta, prin tinerimea universitară, Lupșa și Muntele Găina⁸⁷.

De asemenea, centenarul a prilejuit și noi culegeri de poezii populare⁸⁸, din care, din nou, e greu de stabilit ce anume reprezintă prototip și ce este greșă modernă. Unele sunt versiuni „îmbunătățite” ale *Carminei valachica*, altele par a avea o structură autentică populară, altele pur și simplu conțin neologisme de sfârșit de secol XIX, fapt ce ridică serioase dubii asupra vechimii lor. Ele sunt însă mult mai relevante pentru bagajul retoric existent în preajma centenarului răscoalei și metamorfozele sale către finalul veacului, când mitul lui Horea, Cloșca și Crișan își are coordonatele deja definitivate. Cântecul devin eroice, adevărate marșuri de luptă: *Trageți hora ca să joc/Unde-i flacără și foc sau Mă uitai odată roată/Și văzui puhoi de gloată/ Tot de Horea-adunată/ S-aducă dreptatea-odată*⁸⁹.

La cumpăna secolelor XIX-XX, presa românească ia constant – dar nu neapărat cu o frecvență ridicată – în obiectiv subiectul răscoalei. Există și variațiuni interpretative, însă pe un spectru restrâns, fără a exprima dubii față de componenta națională, față de cauza dreaptă a acțiunii lui Horea, Cloșca și Crișan. Românii apar tot ca „boi în jug, cari lucră pe seama altuia”, iar răscoala, deși iminentă, izbucnește ca urmare a mașinațiunilor împăratului⁹⁰.

În același timp, prezența lui Horea, Cloșca și Crișan în cotidian, în casele fiecărui român, se face simțită. De exemplu, la țesătoria artistică a lui Milan Petko-Pavlovitz din Arad, la 1903, se produceau batiste și fețe de masă cu „chipuri istorice românești” printre care și Horea, Cloșca și Crișan, iar aceste articole „nu trebuie să lipsească din nici o casă românească”⁹¹. Librăria din Orăștie scoate la 1907 „icoana cu chipurile lui Horea, Cloșca și Crișan”, prelucrată după portretele aflate la Muzeul Brukenthal, la preț de 2,5 coroane și fără ramburs, icoană care trebuie să fie „podoabă vrednică a casei fiecărui

⁸⁶ *Ibidem*, p. 70-71.

⁸⁷ Neamțu 1985-1986, p. 662-993.

⁸⁸ Dudaș 1984, p. 252-253.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 255-257.

⁹⁰ V.E. Moldovan, „Despre originea noastră”, în *Foaia poporului*, XI, nr. 23, 1/14 iunie 1903, p. 266.

⁹¹ *Tribuna*, XI, nr. 33, 11/24 februarie 1907, p. 12.

român”⁹². Iar la Arad se comercializau, în 1913, busturile lui Horea, Cloșca și Crișan (dar și ale lui Mihai Viteazul, Traian, Avram Iancu, Aurel Vlaicu ș.a.) în mărime de 40x24 cm, cu varianta premium la 5 coroane bucata, din „cement englez”⁹³.

Oricum, Horea este acum erou național, iar mitul său se împletește cu cel al lui Avram Iancu, secvențial sau total. Cele două respiră împreună, sau, cel puțin, se completează și se influențează reciproc. Explicarea detaliată a cauzelor răscoalei devine zona forte a abordărilor subiectului răscoalei. De exemplu, George Bariț include povestea răscoalei în *Părți alese din istoria Transilvaniei pe 200 de ani în urmă*, publicată în 1889, dar se mărginește la a trata pe larg ceea ce el identifică drept cauză principală, anume „poporul maltratat, împilat și tiranit în modul cel mai barbar”⁹⁴, vorbește despre victimele răscoalei, punctând mai ales cruzimea nobililor, dar apoi nu intră în momentele propriu-zise ale poveștii.

Un segment consistent din abordarea istoriografică din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, după cum am văzut și până acum, pliază povestea lui Horea pe gândirea istorică și social-politică a pașoptismului. Produsul rezultat se face simțit abia după 1860, întrucât marii gânditori ai pașoptismului nu au putut lua în calcul mai devreme subiectul răscoalei, practic, din cauza lipsei acestuia din „piața de idei” istoriografice. Altfel, el ar fi fost extrem de generos pentru retorica lui 1848. Dar producerea istoriei lui Horea, în versiunea românească, a necesitat timp. În momentul în care produsul ajunge să fie structurat, articulat și finalizat – să zicem pe la 1890, – acesta este, tardiv, tributار paradigmei pașoptiste a determinismului istoric, chiar dacă își face simțită prezența și scientismul pozitivist. Un proces sau fenomen istoric, în lumina determinismului, are un caracter causal, care determină ordinea, necesitatea și legitatea apariției, evoluției și dispariției acestuia. Triumful progresiv al libertății vine din spiritul înnoitor al timpului, de evoluții sociale implacabile. Eroul provenit din rândul maselor, în persoana lui Horea, iese din cadrele paradigmei eroului revoluționar al lui Carlyle. Este mai mult decât atât. Nu este un simplu executant al imperativelor unei epoci, ci un interpret al epocii lui ajunse la momentul marii treceri spre o alta, cu o înțelegere mult mai profundă a istoricității transformărilor decât semenii lui. Și nu este în postura aceasta prin vreo intervenție providențială, ori prin rarissime calități ce frizează genialitatea, ci pur și simplu pentru că cineva trebuia să își asume acea postură, care, ineluctabil, obligă, acaparează, sufocă și în final sacrifică individul ce impersonează liderul.

⁹² *Unirea*, XXIII, nr. 16, 20 februarie 1913, p. 8.

⁹³ *Românul*, III, nr. 205, 3 octombrie 1913, p. 9.

⁹⁴ Bariț 1993, p. 461.

Poziția lui Horea în panteonul național devine definitivă odată ce istorici precum A.D. Xenopol și Nicolae Iorga îl așază acolo, în deceniile de la cumpăna secolelor XIX-XX, în cadrul marilor lor construcții istoriografice⁹⁵.

În preajma anului 1918, se prezintă deja ca adevăruri statornicite ori axiome sedimentate, idei precum: cauzele răscoalei rezidă în situația grea, inumană, în care se aflau țărani; această situație a evoluat din rău în mai rău pe parcursul secolelor, făcând răscoala iminentă; relația lui Horea cu Iosif al II-lea apare într-o cheie enigmatică, incertă, ce lasă să se înțeleagă că împăratul s-a aflat în spatele ridicării țăranilor, prin Horea (privit ca instrument); eventualul mijloc al vicleșugului de care s-au folosit capii pentru a răscula oamenii nu este un subiect de discuție; translatarea scopului răscoalei spre zona cauzei naționale este omniprezentă, chiar dacă mai mult sau mai puțin augmentată.

În Vechiul Regat

Am văzut deja că numeroase borne în construcția mitului lui Horea s-au pus dincolo de Carpați. Lucrările lui Laurian, Papiu, Densușianu, ardeleni emigrați în România, au apărut, pe cale de consecință, și ele, dincolo de Carpați. Însă volumul de publicații și interesul, în general, în Principate – și mai apoi în România –, pentru Răscoală și liderii săi, a fost oricum în continuă creștere în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Așa, bunăoară, în revista *Columna lui Traianu* din 1877, ce apărea la București, D.A. Sturdza publica „Portretele lui Horea, Cloșca și Crișan”⁹⁶, conținând 21 de portrete ale capilor răscoalei din 1784. Un an mai târziu, în 1878, apărea „Moți și curcani. Doue conferințe ținute la Atheneul din Bucuresci”, de Al. Odobescu⁹⁷, în care răscoala era tratată ca o manifestare spontană a poporului român, lipsită de orice influență din partea sferei erudiților Școlii ardelenene.

În 1881 apărea „romanul original” *Horia*, al lui I.P. Florantin, profesor de filosofie la Iași. Ca sursă istorică, romanul pornea de la documentele publicate de Al. Papiu, Al. Odobescu și N. Densușianu. Încercarea a fost receptată însă ca una stângace, „departe în a interesa pe cititor așa încât să-l facă să iubească pe Horea și mai mult decât îl iubea până acum și să înfiereaze pe magnații unguri cu mai multă virtute și mai multă elocință decât cum îi înfiera până aici”⁹⁸. Pentru posesia a trei exemplare din acest roman „cu cuprins dușmănos”, Rubin Patiția a fost condamnat, în septembrie 1885, la șase săptămâni de închisoare,

⁹⁵ Teodor 1980, p. 12.

⁹⁶ Tom VIII, p. 421-426.

⁹⁷ București, 95 p.

⁹⁸ „Curierul literar”, în *Românul*, XXXIX, 2 aprilie 1883, p. 294-295.

stabilindu-se și că a distribuit alte 17 exemplare altor persoane. Totuși, la recurs, sentința a fost preschimbată într-o amendă de 150 de florini⁹⁹.

În 1886, D. Demetrescu susținea, în cadrul unui congres al tinerilor organizat la Bârlad, o conferință cu titlul „Revoluțiunea lui Horia”, vorbind despre „groasnicele prigoniri și persecuțiuni”, de „bunele intențiuni ale mărinimosului împărat Iosif al II-lea” și „drama sângeroasă de la 1784”, sfârșită prin „sinistrul epilog: uciderea prin schingiuiri a celor trei români: Horea, Cloșca și Crișan, a căror unică crimă a constat în urmărirea nobilei ținte de a face din patria lor o țară liberă”. Demetrescu a mai arătat că ungurii au încercat și vor mai încerca „a năbuși libera viețuire a fraților noștri de peste Munți”¹⁰⁰.

La Ploiești, în 1893, apărea ziarul intitulat tocmai *Transilvania*, ce publica și portretele lui Horea, Cloșca și Crișan¹⁰¹. La București, în 27 februarie 1895, studenții Universității au organizat o conferință în sala Ateneului „întru memoria de 110 ani a revoluțiunii lui Horea și a tragicului sfârșit al capilor acestei revoluțiuni”¹⁰². La Roman, în 1897, în cadrul unei serate literare și dansante organizate la cercul militar din oraș, era susținut un act teatral în versuri, intitulat „O pagină din suferințele Românilor și jurământul lui Horea, Cloșca și Crisan”, compusă de un căpitan din regimentul de infanterie din localitate, iar rolurile erau jucate de diverși amatori entuziaști. Piesa se termina cu un tablou vivand reprezentând România (personificată de o tânără domnișoară) ținând în mână steagul libertății și susținută de un dorobanț, personajele având posturi de statui¹⁰³. În 27 februarie 1895, studenții din București au organizat o conferință la Sala Ateneului întru memoria liderilor răscoalei din urmă cu 110 ani și „tragicului sfârșit al capilor acestei revoluțiuni”¹⁰⁴.

Argumentația răscoalei devine una importantă, care trebuie asumată în orice fel de narativ patriotic. De exemplu, un roman cu un conținut alt decât prilejuiește o sinteză totală a cauzelor și desfășurării răscoalei din 1784: „Făcut-au încercare Horea, Cloșca și Crișan, cari ca fii ai plugarului român, setoși de dreptate și libertate, spre a scutura jugul robiei, lanțurile grele și povăroase, cari vrâste vinete lăsau pe corpul chinuit al iobagului. Lupta acestora: cu sapa, coasă, săcurea și furca de fer voiau a pune capăt apăsărilor și tirăniilor – prin aceste mijloace voiau a eluipa dreptate și a se face stăpâni pe soarta lor, în pământul strămoșesc”¹⁰⁵.

⁹⁹ Josan 2002, p. 72-73; Neamțu 1986-1987, p. 302.

¹⁰⁰ „Variatăți”, în *Telegraful român*, XXXIV, nr. 99, 18/30 septembrie 1886, p. 397.

¹⁰¹ *Voința națională*, X, nr. 2581, aprilie-iunie 1893, p. 3.

¹⁰² *Unirea*, V, nr. 10, 9 martie 1895, p. 77.

¹⁰³ „Din Roman”, în *Universul*, XV, nr. 106, 8 mai 1897, p. 2.

¹⁰⁴ „Noutăți”, în *Unirea*, Blaj, V, nr. 10, 9 martie 1895, p. 77.

¹⁰⁵ Ioan Costin, *Mora din Șișești*, Baia Mare, 1894, Tipografia lui Michail Molnar, p. 157.

În *Foaia poporului*, la 1896, apărea un poem extrem de curajos, cu un conținut deranjant pentru statul maghiar și închinat lui Horea, Cloșca și Crișan. Spicuim din acesta:

Sculați, voi umbre sfinte, martiri ai româniei
 Din umbra tristă-a morții de unde locuiți
 Priviți-vă nepoții sub jugul tirănimii
 Cum luptă împotriva dușmanilor cumpliți
 Căci astăzi vor maghiarii, prin lanțuri și robie
 C'o singură trăsură să șteargă un popor
 Vor ca prin munții noștri, prin vări și prin câmpie
 Să nu se mai auză al Romei cânt de dor.¹⁰⁶

Locurile memoriei și memorabilia – între tradiție și surse documentare

Gorunul lui Horea de la Țebea – în note uneori mistice, tradiția vorbește despre istoria gorunului, ca loc de jurămintă de credință, loc de odihnă pentru Horea în drumul spre Baia de Criș, loc de consfătuiri între răsculați, loc unde ar fi îngropat un braț de-al lui Horea, ori despre legătura magică și ezoterică dintre conducător și arbore etc.¹⁰⁷. Deși „tradiția” duce originea denumirii de „Gorunul lui Horea” în timpurile răscoalei, ca atestare ea figurează târziu, după moartea lui Avram Iancu: „Se scie că în Transilvania, lângă Baia de Criș, este un gorun pe care poporul îl numește *gorunul lui Horea*. D. Iosef Vulcanu a vizitat, anul trecut, Baia de Criș, s-a dus să vadă acest gorun și mormântul lui Avram Iancu, supranumit regele munților”¹⁰⁸.

Rubin Patiția vorbește despre „locul perzarei”, identificat în Cornul Podeiului, „în movila apuseană deasupra vinielor din Maieri, în preajma edificiului garei drumului ferat din Alba Iulia. Ungurii îi dicu bitofadomb”; acest loc al execuției, continua Patiția, „este foarte frumos situat, căci formează un promontoriu în cornul podeiului și de acolo se vede și în sus și în jos pre șesul Mureșului, la mare depărtare”. Memorandistul militează chiar pentru ridicarea unui monument, întrucât liderii răscoalei „au mântuit pe plugarii români”¹⁰⁹. De altfel, el fusese chiar denunțat că, împreună cu alți români, ar fi avut intenția de a ridica un monument de marmură neagră (inclusiv posibilă inscripție a făcut obiectul denunțului) la locul execuției¹¹⁰. Altfel, identificarea lui Patiția este foarte plauzibilă, „îndătinatul loc de perzare” sau *ad solitum suplicii locum* la

¹⁰⁶ Remus N. Begnescu, „Martirilor români Horea, Cloșca și Crișan, frânți pe roată la 15 februarie [sic!] anul 1785”, în *Foaia poporului*, IV, nr. 20, 12/24 mai 1896, p. 153.

¹⁰⁷ Dudaș 1984, p. 261-262; Ucrain 1980, p. 180-181.

¹⁰⁸ *Românul*, XXII, 29 august 1878, p. 805.

¹⁰⁹ Josan 2002, p. 68-69.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 69.

care face referire și textul sentinței figurează pe mai multe hărți de secol XVIII – început de secol XIX ca *Galgen Berg*, deal al spânzurătorii, în dreptul Cornului Podeiului din Alba Iulia¹¹¹.

N. Densușianu arată, fără a face vreo trimitere bibliografică, cum că Cloșca a fost închis „într-o cameră mică de sub statua lui Carol al VI-lea, în partea de miazăzi a fortăreței, iar Horia sub poarta cea nouă în partea de miazănoapte”¹¹². Mai târziu, Crișan a fost închis în “temnițele cari se aflau sub edificiul cel vechi al gărzii”¹¹³. Totuși, temeinicia informațiilor trebuie luată cu precauție. „Miazăzi” și „miazănoapte” nu corespund situației celor două porți, actualmente identificate drept a III-a și a IV-a. Pe de altă parte, Rubin Patiția susține, mergând probabil pe tradiția locală, închiderea lui Horea „în o cameră de piatră sub statuia lui Carol al VI-lea”, iar a lui Cloșca la „Varda cea mare, acolo unde este pavilionul ofițerilor”, în timp ce Crișan ar fi fost întemnițat la „poarta nouă”¹¹⁴.

Casa lui Horea din Dealul Fericețului s-a păstrat până în 1898¹¹⁵. Din nou, informațiile despre ea sunt dubitabile, sub zodia „tradiției orale”. Casa este identificată de Nicolae Densușianu în 1879, „în cea mai frumoasă pozițiune a Albacului”¹¹⁶ iar argumentația istoricului pare a fi coerentă și convingătoare. Totuși, această argumentație se construiește pe mărturii orale care sar două generații. Cert este că la 1879, casa respectivă se afla în stare precară și era folosită de proprietarul de atunci ca poiată de oi. Mai târziu, după demolarea casei, ușa „din scândură mare de brad” (împreună cu niște tunuri de lemn ale lui Avram Iancu) ar fi fost dusă la expoziția de la Sibiu, din 1905. La Muzeul Astei din Sibiu s-a păstrat până, probabil, după Al Doilea Război Mondial¹¹⁷, după care pur și simplu nu se mai știe nimic.

O poveste similară au avut și casele lui Cloșca și Crișan, identificate în 1879 de același Nicolae Densușianu. De la casa presupusă ca fiind a lui Cloșca se păstrează încă o parte din meștergîndă, conținând anul 1752 incizat¹¹⁸.

¹¹¹ Anghel 2005, p. 21, 23; Roșu 2020b, p. 202.

¹¹² Densușianu 1884, p. 420. Sursa primară pare a fi articolul din *A Magyar Hirmondó*, apărut în 2 martie 1785, unde se specifică astfel: „Cloșca a fost închis sub [statuia lui] Carol, iar Horea sub noua poartă” – traducere în *Izvoarele* 1984, p. 151. În același articol se mai arată însă că, din 12 februarie, după ce Horea și Cloșca au fost duși și readuși de la Deva, au fost închiși „în temnița din față”.

¹¹³ Densușianu 1884, p. 424. Acest edificiu se afla, conform investigațiilor lui Densușianu, pe locul „chioșcului din parcul fortăreței”, adică pe locul Sălii Unirii din prezent. Însă, un articol cu informații credibile apărut în *A Magyar Hirmondó*, la 5 martie 1785, arată că „l-au închis în temnița de sub marea poartă” – *Izvoarele* 1984, p. 152.

¹¹⁴ Josan 2001, p. 181

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 190.

¹¹⁶ Apud Dudaș 1984, p. 263.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 265.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 265-266.

Bisericile de lemn din Cizer și din Albac ar fi fost, de asemenea, construite prin grija și îndrumarea lui Horea, „potrivit tradiției”¹¹⁹. Deși, din nou, prima mențiune istoriografică pe această temă datează din 1870, în cazul bisericii din Cizer argumentul imbatabil al rolului lui Horea în construirea ei constă în inscripția din bolta naosului: *LUCRAT URSU H.*, în timp ce o altă inscripție menționează anul 1773 ca dată a înălțării lăcașului¹²⁰. Biserica din Albac, construită în 1746, se leagă doar simbolic de Horea, ca loc în care „se rugaseră și se împărtășiseră Horea și vrednicii lui tovarăși în clipe hotărâtoare”¹²¹. Aceasta a fost salvată de la distrugere și reamplasată la Florica, prin grija lui Ion I.C. Brătianu la 1907¹²². Sursele istorice se împletesc, la fel, întrucâtva mistic, cu „tradiția orală” și în cazul casei de la Mățișești construite de Horea în 1782, devenită ulterior, pe aceeași formulă, acaret/șură/staul pentru un nou proprietar, serios degradată și, pe cale de consecință, demolată la un moment dat. Se păstrează, din nou, grinda meșterului, cu inscripția compromisă în vremuri în care, teoretic, nu ar mai fi trebuit să fie compromisă¹²³: *1782, LUNA ...[indesc.] HOREA.*

Biserica de lemn din Mesteacăn, biserica de lemn din Curechiu, Oficiul silvanal din Abrud unde au fost ținuți după prindere Horea și Cloșca etc. sunt, la fel ca și în cazul celorlalte locuri ale memoriei, obiective care au căpătat târziu valoare simbolică, cel puțin în măsura în care surse istorice veridice o pot demonstra. Iar „pomul lui Horea” de pe Fericet, fagul din Bucium sub care a ținut Horea adunare – ori diversele fragmente de troițe, cruci, dar și cruciulițe, amulete, arme și obiecte ale capilor răscoalei, de la „cuțitul lui Horea” și hangerul lui Cloșca, la cornul cu praf de pușcă și pocalul lui Horea, ori la târziu consemnatele „o dobă de metal și o cămeșă de zale de oțel despre care se afirmă că sunt unelte ale lui Horea”¹²⁴ – vin cu o argumentație exclusiv pe linia „tradiției populare” sau „datinei”¹²⁵. Într-o abordare istoriografică, firul acestor istorisiri, legende sau chiar plăsmuiri coboară întotdeauna nu mai jos de intervalul 1865-1900, când e evident că a existat o febră a căutărilor, un imbold devenit necesitate de a conferi valoare patrimonială unor potențiale recuperări materiale relaționate cu Răscoala și liderii ei. Informațiile culese în jurul lui 1870 nu sunt, practic, niciodată abordate cu spirit critic ascuțit, iar sursele de informare sunt întruchipate de obicei de octogenari și chiar de câte „un om foarte

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 268.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 269-270.

¹²¹ Brătianu 1924, p. 10-12.

¹²² Reamplasată ulterior la Olănești.

¹²³ Dudaș, 1984, p. 276.

¹²⁴ Josan 2002, p. 68.

¹²⁵ Dudaș 1984, p. 278-284.

bătrân, în vârstă de 120 de ani”, creditați implicit și tacit prin simpla omitere a filtrului critic.

Pe aceeași paradigmă, despre portretele lui Horea, Rubin Patiția afirma că autentic era cel de la Muzeul Brukenthal, mergând pe confirmarea târzie de pe la 1870 a lui Ioan Nicula Doșița, în vârstă de 13 ani la momentul răscoalei și pretins nepot al lui Horea¹²⁶. În fața mai multor portrete, acesta a arătat că numai imaginea de la Brukenthal e „adevărată, înfățișând curat pe Horea”. Pe confirmarea lui Doșița „s-a luat protocol [...] care protocol a ajuns în mâinile pictorului Costandea și acum i s-a pierdut urma”¹²⁷. Ne vom opri aici cu exemplele, suficiente, considerăm, pentru a reitera ideea că drumul recuperării memoriale este pavat cu bune intenții. Oricum, exercițiul neuitării are aici un caracter special. Chiar dacă el se proiectează pentru doar două-trei generații în urmă, în speța dată informațiile dobândite și reprezentările create sunt suspendate într-o negură aproape anistorică, cu infiltrații de uitare și ficțiune. Din nou, ceea ce se produce în 1884, dacă ar fi să luăm generic acest an, pentru a recupera 1784, ni se pare că este mai relevant, mai concludent și mai ofertant pentru istoria anului 1884, decât pentru cea a lui 1784.

Concluzii

De-a lungul a peste 130 de ani, evoluția în narativele Răscoalei din 1784 este semnificativă. Se prefigurează, în primul rând, două perioade distincte în această evoluție, aproximativ egale ca întindere. Până la jumătatea secolului al XIX-lea, interesul pentru eveniment și pentru corifeii lui este scăzut, iar imaginea acestora devine neclară, vagă, marginală. În a doua parte a veacului, evoluția este accelerată. Discursul istoriografic, configurat destul de târziu, își definește mesajul în pași tot mai repezi. Istoricii romantici ca Nicolae Bălcescu, Alexandru Paiu Ilarian, August Treboniu Laurian etc. înscriu mișcarea de la 1784 pe direcția devenirii naționale, în armonie cu proiecția acesteia după 1848. De asemenea, discursul istoric caută să reinterpreteze românește istoriile scrise de ceilalți, dar și să integreze multiple surse, inclusiv din zona legendarului, a tradiției orale, pe care să și le subsumeze și să le transforme. Horea își face loc cu ușurință în galeria marilor eroi naționali. Dincolo de sinteze istorice și publicări de surse, Horea devine subiect și pentru literatură, dramaturgie, poezie ori demersuri politice. Logosul horaiad devine în egală măsură, referențial pentru modul în care România se raportează la Transilvania.

¹²⁶ Josan 2001, p. 190.

¹²⁷ *Ibidem*.

List of illustrations

Fig. 1 - The reproduction of Horea and Cloșca's portraits in *Familia* magazine (1866)

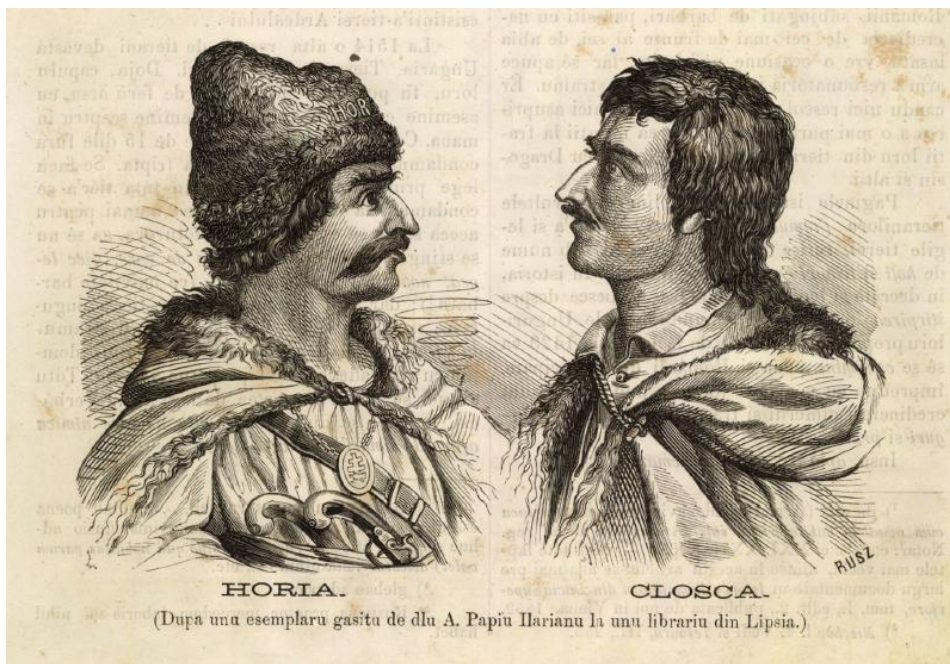

Fig.1. Reproducerea portretelor lui Horea și Cloșca în revista *Familia* (1866)

Abrevieri bibliografice

- Alecsandri 1866 – Vasile Alecsandri, *Poezii populare ale românilor*, București, 1866.
- Anghel 2005 – Gheorghe Anghel, *220 de ani de la martiriul lui Horea, Cloșca și Crișan*, în *Dacoromania*, 20, 2005, p. 18-23.
- Auner 1937 – M. Auner, „Participarea lui Salis la răscoala ȧeranilor din Ardeal”, în *Revista istoricã*, XXIII, ianuarie-martie 1937, p. 13-25.
- Barit 1993 – George Barit, *Pãrți alese din istoria Transilvaniei pe 200 de ani în urmã*, ediția a II-a de Ștefan Pascu și Florian Salvan, Brașov 1993.
- Bãlcescu 1982 – Nicolae Bãlcescu, *Opere*, vol. II – *Scrieri istorice, politice și economice. 1848-1852*, ediție criticã și note de G. Zane și Elena G. Zane, București, Ed. Acad. RSR, 1982.
- Bãrnuțiu 1909 – *Discursul ținut în Catedrala din Blaj la 2/14 Maiu 1848 de Simion Bãrnuț*, București, Ed. Librãriei Socec & co., 1909.
- Brãtianu 1924 – Ion I. C. Brãtianu, *Din ȧara Moșilor. Amintiri*, București, 1924.

- Cântece și tradiții* 1985 – *Cântece și tradiții populare despre Horea și Avram Iancu*, ed. îngrijită de Monica Anton și Ion Mărgineanu, București, Ed. Minerva, 1985.
- Centenarul Revoluției* 1884 – *Centenarul Revoluției române de la 1784*, București, 1884.
- Densușianu 1880 – Nicolae Densușianu, *Cercetări istorice în arhivele și bibliotecile Ungariei și ale Transilvaniei, raport înaintat Academiei Române*, Bucuresci, 1880.
- Densușianu 1884 – Nicolae Densușianu, *Revoluțiunea lui Horea în Transilvania și Ungaria, 1784-1785. Scrisă pe baza documentelor oficiale*, București, Tiparul "Românul", 1884.
- A. Densușianu 1865 – Aron Densușianu, "Suvenire și impresiuni de călătorie", în *Familia*, I, nr. 13, 5/17 octombrie 1865, p. 160-162.
- Drăgescu 1867 – Ioachim Drăgescu, *Noaptele carpatine sau istoria martirilor libertății*. Roman istoric, Pesta, 1867.
- Dudaș 1984 – Florian Dudaș, *Răscoala lui Horea în tradiția poporului*, București, Ed. Albatros, 1984.
- Edroiu 1966 – Nicolae Edroiu, „Prima istorie universală care vorbește despre Răscoala lui Horea”, în *Acta Musei Napocensis*, III, 1966, p. 491-496.
- Edroiu 1972 – Nicolae Edroiu, „Răscoala lui Horea în folclorul românesc”, în *Apulum*, X, 1972, p. 313-325.
- Frâncu, Candrea 1888 – T. Frâncu, Gh. Candrea, *Românii din Munții Apuseni (Moșii)*, București, 1888.
- Găvănescu 1939 – (Ed.) I. Găvănescu, *Ioan Monorai, Scurtă cunoștință a lucrurilor Dachiei. Câteva fragmente precedate de un studiu introductiv*, București, Imprimeria Națională, 1939.
- Goia 1970 – George Goia, „Moșul Simion Pantea – participant la Răscoala lui Horea și ctitor de cărți populare și de cult”, în *Mitropolia Ardealului*, nr. 9-10, septembrie-octombrie 1970, p. 696-698.
- Göllner 1931-1935 – Carol Göllner, „Participarea emisarilor Mihail Popescu și Salis la revoluția lui Horea”, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Cluj, VI, 1931-1935, p. 503-514.
- Göllner 1939 – Carol Göllner, „Existența și activitatea lui Salis”, în *Revista Istorică*, XIV, 1939, p. 44-49.
- Izvoarele* 1983, I – *Izvoarele Răscoalei lui Horea*, Seria B, *Izvoare narative*, vol. I, 1773-1785, București, Ed. Academiei RSR, 1983.
- Izvoarele* 1983, II – *Izvoarele Răscoalei lui Horea*. Seria B, *Izvoare narative*, vol. II (1786-1860), București, Ed. Acad. RSR, 1983.
- Izvoarele* 1984 – *Izvoarele Răscoalei lui Horea*, seria B, *Izvoare narative*, vol III. Presă, broșuri, 1784-1785, București, Ed. Acad. RSR, 1984.
- Izvoarele* 2007 – *Izvoarele Răscoalei lui Horea*, seria B – *Izvoare narative*, vol. V – *Cronici în versuri. Folclor*, București, Ed. Academiei, 2007.
- Josan 2001 – Nicolae Josan, *Românii din Munții Apuseni de la Horea și Avram Iancu la Marea Unire din 1918*, Alba Iulia, Ed. Altip, 2001.
- Josan 2002 – Nicolae Josan, *Memorandistul moș Rubin Patiția. 1841-1918*, Alba Iulia, Ed. Altip, 2002.
- Laurian 1846 – A.T. Laurian, *Brevis conspectus historiae Romanorum in utraque Dacia degentium*, Hilariopoli in Dacia Inferiore (București), Typis Collegii nationalis, 1846.
- Laurian 1850 – A.T. Laurian, *Documente istorice despre starea politică și ieratică a românilor din Transilvania*, Viena, 1850.
- Laurian 1853 – A.T. Laurian, *Istoria românilor*, părțile I-III (3 volume), Iași, 1853.
- Laurian 1862 – A.T. Laurian, *Istoria românilor din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre, distribuită în trei părți și precesă de Geografia modernă a Daciei, ca studiu*

- preliminar la Istoria românilor din Dacia*, ediția a II-a, București, 1862; ediția a III-a, București, 1869; ediția a IV-a, București, 1873.
- Marinescu 1971 – Atanasie Marian Marinescu, *Poezii populare din Transilvania*, ed. îngrijită de Eugen Blăjan, București, Ed. Minerva, 1971.
- Micu 1995 – Samuil Micu, *Istoria românilor*, prefață și note de Ioan Chindriș, vol. I, București, Ed. Viitorul Românesc, 1995.
- Neamțu 1985-1986 – Gelu Neamțu, „Sărbătorirea Centenarului Horea (1784-1884), simbol al luptei pentru unitatea românilor”, în *Acta Musei Napocensis*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 657-664.
- Neamțu 1986-1987 – Gelu Neamțu, „Destinul cărților despre Horea apărute cu ocazia Centenarului răscoalei (1784-1785)”, în *Sargetia*, XX, 1986-1987, p. 298-305.
- Papiu Ilarian 1864 – Al. Papiu Ilarian, „*Horja und Klotska*, descrierea răscoalei românilor din Transilvania dela 1784, de un anonim”, în *Tesaruru de monumente istorice pentru România*, tom III, București, 1864, p. 297-340.
- Papiu Ilarian 1866 – Al. Papiu Ilarian, „Horia și Cloșca”, în *Familia*, Pesta, II, nr. 2 (et sqv.), 15/27 ianuarie 1866, p. 13-15 sqv.
- Popa Lisseanu 1910 – G. Popa Liseanu, „*Carmina Valachica Horae et Kloskae*”, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, XI, partea I, 1910, p. 202-207.
- Prodan 1942 – David Prodan, „Versuri contemporane despre Răscoala lui Horea”, în *Anuarul Arhivei de Folclor*, VI, 1942, p. 5-32.
- Prodan 1970 – David Prodan, *Încă un supplex libellus românesc. 1804*, Cluj, Ed. Dacia, 1970.
- Prodan 2025 – David Prodan, *Răscoala lui Horea*, ediția a III-a, vol. II, Cluj-Napoca, Ed. Școala ardeleană, 2025.
- Roșu 2008 – Victor Tudor Roșu, *August Treboniu Laurian (1810-1881). Discurs istoric romantic*, Cluj-Napoca, Ed. Accent, 2008.
- Roșu 2020a – Tudor Roșu, *1 Decembrie 1918*, Cluj-Napoca, Ed. Mega, 2020.
- Roșu 2020b – Victor Tudor Roșu, „Articolele din Constitutio Criminalis Theresiana aplicate în sentința lui Horea și Cloșca, frângerea cu roata și execuția din 28 februarie 1785”, în *Terra Sebus*, 12, 2020, p. 189-211.
- Sălăgean 1868 – Ioan Selăgeanu, „Extras matricular a lui Horea și Cloșca”, în *Federațiunea*, Pesta, I, nr. 12, 1868, p. 43.
- Teodor 1980 – Pompiliu Teodor, „Istoriografia Răscoalei lui Horea”, în *Transilvania*, S.N., IX, 11/1980, p. 11-12.
- Ucrain 1980 – Constantin Ucrain, *Oastea lui Horea*, București, Ed. Militară, 1980.